

Modern Evrimin İddiaları Çerçevesinde Haşr Sûresi 24. Ayet Bağlamında Yaratılış

Ahmet Özdemir

0000-0002-3346-0527

Bitlis Eren Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Bitlis, Türkiye

ror.org/00mm4ys28

aozdemir@beu.edu.tr

Öz

Modern bilimin ortaya çıkması ile birlikte evrenin, Yaratıcı ile olan ilişkisi sorgulanmaya başlandığı gibi, yaratılışın da tesadüfi süreçler neticesinde ortaya çıktığı iddia edilmeye başlandı. Bunun en somut örneği evrim teorisidir. Ancak Kur'an, özellikle tevhit ana başlığı altında yaratılışın, rastlantısal bir sürecin aksine Yüce Allah tarafından amaçlı bir şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Haşr suresi 24. ayet, bu anlamda yaratılış hakkında, yani varlık âleminin kökeni ve canlıların oluşumuna dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Ayette yer alan "Hâlik" (Yaratan), "Bâri" (Örneksiz var eden) ve "Musavvir" (Suret veren) isimleri, yaratılışın ilahi hikmet, ilim, irade ve kudretle meydana geldiğini göstermektedir. Bu isimler ayrıca yaratılışın her aşamasında bir tasarımın ve ahengin varlığını da ifade etmektedir. Bu çalışmada, söz konusu ayetin sunduğu teolojik veriler ışığında ilahi yaratılış ortaya konulurken, diğer taraftan çağdaş evrim teorisinin yaratılışa dair metafizik iddialarının karşılıksız kaldığı hususu vurgulanmıştır. Diğer taraftan kâinatın yaratılışıyla ilgili Kur'an'ın sunduğu genel bilgilerin modern bilimin ortaya koyduğu verilerle gösterdiği paralellik, kâinatın ihtiva ettiği düzen, denge ve hikmete değinilerek, yaratılışın tesadüfe dayalı bir süreç olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca canlıların yaratılışıyla ilgili Kur'an'daki ayetlerin sunduğu bilgiler detaylandırılmıştır. İnsanın yaratılışının, toprak gibi basit bir maddeden başlayan bir süreçten geçtiği ve bu süreçte ilahi irade, ilim, hikmet ve kudretin tezahürünün söz konusu olduğuna değinilmiştir. Çalışmada ayrıca, yaratılışı ifade eden kelimeler ve bunların çeşitliliği ele alınmıştır. Söz konusu kelimelerin Allah'ın yaratma fiilinin farklı boyutlarını nasıl yansıttıkları ve Allah'ın yaratış tarzlarının neler olduğuna değinilmiştir. Son olarak yaratılışın keyfiyeti, yaratılışın üç temel aşaması üzerinden açıklanmıştır. Sonuç olarak çalışma, Kur'an/tevhid merkezli yaratılış anlayışının, evrim görüşünün sunduğu tezlere karşılık, tatmin edici bir alternatif okuma teşkil ettiğini göstermektedir. İnsan, bu yaratılış perspektifini anladığı takdirde, evrim görüşünün teolojik sorulara cevap veremediğini anlayabileceği gibi, evrendeki denge, tasarım, düzen ve hikmetin varlığını daha iyi anlayacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Haşr Suresi 24. Ayet; Canlı; Yaratılış; Evrim

Öne Çıkanlar

- Haşr Suresi 24. ayetinde yer alan “el-Hâlik, el-Bâri”, el-Musavvir” isimleri, yaratılışın ilahi hikmet, ilim, irade ve bir ölçüye dayalı olduğunu vurgulayarak ontolojik bir düzenin varlığını ortaya koyar.
- Kur’an, yaratılışı tesadüfi süreçlerin ürünü olarak değil, Allah’ın ilmi, iradesi ve kudretiyle gerçekleşen bilinçli ve maksatlı bir fiil olarak tanımlar.
- Kur’an’da yaratılışın ele alınış amacı, insanın varlık, anlam ve düzen ilişkisini ilahi perspektifle kavramasını sağlamak ve tevhit inancını pekiştirmektir.
- Evrim, canlıların zaman içerisinde genetik değişimlerle farklılaşarak bugünkü hâllerini aldığı süreçleri tesadüfi süreçlerle açıklamaya çalışan biyolojik bir görüştür.
- Evrim görüşünün amacı, canlı türlerinin kökenini, çeşitliliğini ve çevresel koşullara uyum süreçlerini doğal mekanizmalarla açıklamaktır.

Atıf Bilgisi

Özdemir, Ahmet. “Modern Evrimin İddiaları Çerçevesinde Haşr Sûresi 24. Ayet Bağlamında Yaratılış”. *Eskiye*ni 58 (Eylül 2025), 1317-1341. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674817>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Nisan 2025
<i>Kabul Tarihi</i>	29 Eylül 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	4 Nitelikli Eğitim; 10 Eşitsizliklerin Azaltılması
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

Creation in the Context of Modern Evolutionary Discourse: An Exegesis of Sūrah al-Ḥashr 59/24

Ahmet Özdemir

0000-0002-3346-0527

Bitlis Eren University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Bitlis, Türkiye

ror.org/00mm4ys28

aozdemir@beu.edu.tr

Abstract

The advent of modern science, led to the interrogation of the traditional relationship between the universe and the Creator, with the notion that creation emerged from random processes beginning to prevail. The most concrete example of this phenomenon is the theory of evolution. However, the Qur'an, particularly within the framework of Tawhid (the Oneness of God), asserts that creation is not the result of random processes but rather a purposeful act carried out by Almighty Allah. Sūrah al-Ḥashr 59/24 provides a substantial perspective on the concept of creation, with particular emphasis on the genesis of the universe and the formation of living organisms. The names of Allah mentioned in this verse -"Al-Khāliq" (The Creator), "Al-Bāri" (The Evolver), and "Al-Muṣawwir" (The Fashioner)- illustrate that the process of creation is initiated by divine wisdom, knowledge, will, and power. The presence of design and harmony at every stage of creation is also indicated by these names. In this study, while the concept of divine creation is presented in light of the theological data offered by the verse in question. However, it is also emphasized that the metaphysical claims of contemporary evolutionary theory regarding creation remain unsubstantiated. Furthermore, the study investigates the correlation between the Qur'an's generic information on the creation of the universe and contemporary scientific discoveries. The text under scrutiny here highlights the order, balance, and wisdom that is widely considered to be an inherent feature of the universe. In addition, the Qur'anic verses concerning the creation of living beings are analyzed in detail. The study examines the process of human creation, which begins with a simple substance like clay and progresses through various stages, emphasizing the manifestation of divine will, knowledge, wisdom, and power in this process. The study also addresses the different terms used in the Qur'an to describe creation and their variations, exploring how these terms reflect different aspects of Allah's creative act and the various methods of His creation. Lastly, the nature of creation is explained through three fundamental stages. In conclusion, this study illustrates that a conception of creation centred on the Qur'an- and tawhīd constitutes a coherent and satisfactory alternative hermeneutic to the theses proposed by evolutionary thought. Upon comprehending this perspective of creation, it becomes evident that the evolutionary view is inadequate in providing answers to theological questions. Concurrently, a more profound insight into the existence of balance, design, order, and wisdom in the universe is attained.

Keywords

Tafsir; Sūrah al-Ḥashr 59/24; Living Being; Creation; Evolution

Highlights

- The Qur'an delineates creation as a conscious and purposeful act, as opposed to a product of random process. This act is attributed Allah's knowledge, will, and power.
- As elucidated in Sūrah al-Ḥashr 59/24 the names "Al-Khāliq," "Al-Bāri," and "Al-Musawwir" emphasize that creation is based on divine wisdom, knowledge, will, and proportion. This reveals the existence of an ontological order.
- The objective of the Qur'anic discourse on creation is twofold: firstly, to enable humans to comprehend the relationship between existence, meaning, and order from a divine perspective; and secondly to reinforce the belief in tawhid (monotheism).
- Evolution is a biological perspective that seeks to explain the processes through which living beings have differentiated over time via genetic changes as the result of random processes.
- The objective of the theory of evolution is to provide a comprehensive explanation for the origin, diversity, and adaptation processes of living species through the examination of natural mechanisms.

Citation

Özdemir, Ahmet. "Creation in the Context of Modern Evolutionary Discourse: An Exegesis of Sūrah al-Ḥashr 59/24". *Eskiye* 58 (September 2025), 1317-1341.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1674817>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 April 2025
<i>Date of acceptance</i>	29 September 2025
<i>Date of publication</i>	30 September 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	4 Quality Education; 10 Reduced Inequalities
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca evrenin ve canlıların kökenine dair sorular ve bunların cevapları, felsefi ve bilimsel alanlarda tartışmaların merkezinde yerini almıştır. Çağdaş bilim dünyasında bir teori olarak meşhur olan evrim görüşü, canlıların kökeni ve çeşitliliğini açıkladığı iddia edilen en yaygın yaklaşımdır. Evrim görüşü canlıların, zaman içinde çevresel faktörlerin etkisiyle küçük ve aşamalı değişimlerle bugünkü hâline geldiğini iddia etmektedir. Bu yaklaşım, doğal seleksiyon ve rastlantısal mutasyonları temel alarak tüm biyolojik çeşitliliği rastlantısal/kör bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Evrım görüşüne göre canlıların oluşumu, zaman içinde ve tabii olarak yavaş bir biçimde ve kendiliğinden canlıların birbirlerinden farklılaştığı, aşamalı niteliksel ve niceliksel değişme süreci sonucu meydana gelen bir gelişim sürecidir.¹ Evrim görüşünün doğasına bakıldığında, canlıların kökenini ve biyolojik çeşitliliğin nasıl meydana geldiğini açıklamaya yönelik bir model olduğu söylenebilir. Bu görüşe göre tüm canlılar ortak bir atadan gelmekte ve zamanla genetik değişimlerin birikmesiyle birlikte farklı türler oluşmaktadır. Canlıların değişimi, doğal seleksiyon ya da doğal ayıklanma, genetik sürüklenme, mutasyonlar ve gen akışı gibi mekanizmalar yoluyla meydana geldiği iddia edilmektedir.² Evrim görüşü, biyolojik çeşitliliği çevresel uyum, hayatta kalma ve üreme başarısı üzerinden ifade etmeye çalışmaktadır.³ Evrim görüşünün dayanakları ise fosil kayıtları, canlıların DNA yapılarındaki benzerlikler, farklı türlerin embriyonik gelişim aşamalarındaki benzerlikler ve coğrafi dağılım, yani kıtalararası benzer türlerin, ortak bir atadan türediği iddiası/iddiaları şeklindedir.⁴ Ancak yapılan çalışmalar incelendiğinde, söz konusu dayanakların bilimsel açıdan sınırlılıklarının olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, fosil dizilimlerinde büyük boşluklar bulunmaktadır. Ara türlerin eksikliği, pek çok fosilin, evrimsel bir süreçten ziyade ani yaratılışa işaret ettiği iddia edilmektedir.⁵ İkincisi, karmaşık biyolojik yapıların aşamalı bir şekilde nasıl oluştuğu konusu, birçok bilim insanı tarafından “indirgenemez komplekslik” olarak tanımlanmış ve doğal seleksiyonla açıklanamayacak kadar karmaşık olduğu öne sürülmüştür.⁶ Genetik değişimlerin büyük ölçüde rastlantısal mutasyonlar yoluyla gerçekleştiği iddia edilse de mutasyonların çoğunun zararlı ve etkisiz olduğu anlaşılmıştır.⁷ Bu da mutasyonların organizmalarda faydalı ve karmaşık değişiklikler oluşturma potansiyelini sorgulamaktadır. Bu açıdan evrim teorisi, gözlemlenebilir deneysel süreçlerle tamamen doğrulanamamaktadır.⁸ Canlıların geçmişteki evrimsel

¹ Neil A. Champbell - Jane B. Reece, *Biyoloji*, çev. Ertunç Gündüz - İsmail Türkan (Ankara: Palme Yayıncılık, 2013), 466.

² Charles Darwin, *Türlerin kökeni*, çev. Öner Ünal (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 65, 97.

³ Bk. Ali Demirsoy, *Evrım, Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu* (İstanbul: Asikitap, 2017), 48-118.

⁴ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünal (Onur Yayınları, 2002), 15-42.

⁵ Stephen Jay Gould, *The Panda's Thumb: More Reflections in Natural History* (Newyork: W. W. Norton & Company, Incorporated, 1992), 125; Michael J. Behe, *Darwin's Black Box: the Biochemical Challenge to Evolution* (New York: Free Press, 2006), 39.

⁶ Douglas Axe, *Undeniable: How Biology Confirms Our Intuition That Life Is Designed* (New York: HarperOne, 2016), 220-221.

⁷ Motoo Kimura, *The Neutral Theory of Molecular Evolution* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2005); Michael Lynch, *The origins of genome architecture* (Sunderland: Sinauer Associates, 2007), 327-330.

⁸ Thomas Samuel Kuhn - Ian Hacking, *The structure of scientific revolutions* (Chicago: University of Chicago press, 2012); Karl R. Popper, *Objective Knowledge: an Evolutionary Approach* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 225, 241-250.

süreçlerini doğrudan test etmek mümkün değildir; dolayısıyla teorinin büyük ölçüde çıkarıma ve varsayıma dayandığı söylenebilir. Evrim görüşü, yaşamın ve canlı oluşumunun tesadüfi süreçlerin ürünü olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu iddianın kâinattaki düzen, uyum ve intizam gibi durumları açıklamada yetersiz ve sınırlı kaldığı söylenebilir.⁹

Evrım görüşü, canlılığın ve ortaya çıkan biyolojik çeşitliliği açıklamada bazı çevreler tarafından bilimsel bir model olarak kabul edilse de sınırlılıkları olan ve birçok soruya cevap veremeyen bir yaklaşım olduğu hususu tartışılmaya devam etmektedir. Evrim görüşünün eleştirilen yönlerinin başında fosil dizilimlerinde büyük boşlukların olması ve evrenin indirgenemez karmaşıklık özelliğidir. Ayrıca mutasyonların çoğunun zararlı ve etkisiz oluşu ile birlikte tesadüfi aşamalar fikrinin kâinattaki düzeni açıklamada yetersiz kalması gibi hususlar bu görüşün eleştirilen diğer yönleridir. Ayrıca evrim savunucularının açıklayamadığı fosil kayıtlarındaki ani tür değişimleri ve ara form eksikliklerini açıklamak noktasında bilimsel bir model olarak “Sıçramalı Denge” teorisi ortaya atılmıştır. Bu teoriye göre türler, evrimsel süreçte uzun süreli morfolojik değişmezliklerin olduğu ve bunları izleyen görece kısa, hızlı değişimlerin baskın olduğu; yeni türlerin çoğunlukla küçük, izole popülasyonlarda ve kısa sürede ortaya çıkmaktadır.¹⁰

Yukarıdaki tartışmaların ötesinde evrimci görüş, insan bilincinin kökeni, ahlaki davranışların evrimi ve insanın değeri gibi konularda da önemli tartışmalara yol açmaktadır. Bilincin evrimi, özellikle öznel deneyimlerin ve bilinçli düşüncenin tamamen materyalist bir evrimsel süreçle nasıl ortaya çıktığı sorusu, hem felsefi hem de bilimsel açıdan açıklanması güç bir problem olarak öne çıkmakta ve bilincin fiziksel süreçlere indirgenmesinin yeterli açıklamalar sunmadığı vurgulanmaktadır.¹¹ Benzer şekilde, evrim teorisinin bireysel çıkar ve hayatta kalma mücadelesi üzerine kurulu olduğu, fedakârlık ve ahlaki davranışların nasıl evrimleştiği sorusunun cevabının verilemediği hususu tartışılmaktadır.¹² Ayrıca, evrim teorisinin materyalist ve doğacı yaklaşımı, insanın değeri ve anlamı konusunda teolojik ve felsefi görüşlerle çatışmalara neden olurken yaratılışçı ve akıllı tasarım savunucuları, biyolojik sistemlerde “tasarım” izlerinin bulunduğunu ve evrimsel açıklamaların yetersiz kaldığını ileri sürmektedirler.¹³ Tüm bu eleştiriler, insanın değeri ve anlamı bağlamında evrim teorisinin açıklama kapasitesinin sınırlarını göstermektedir.

Günümüz tartışmalarına baktığımızda, Neo-evrim ya da bunun diğer ifadesi ile “Modern Synthetic Evolution” teorisi, Darwin’in doğal seçim teorisi ile Mendel’in genetik prensiplerini birleştirerek evrimi, genetik değişimler ve popülasyonlardaki gen frekanslarının değişimi üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Söz konusu modern sentez,

⁹ Thomas Nagel, *Mind and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Almost Certainly False* (New York: Oxford University Press, 2012), 9-11; William A. Dembski - Winston Ewert, *The Design Inference: Eliminating Chance Through Small Probabilities* (Seattle: Discovery Institute, 2023), 81.

¹⁰ S. J. Gould - N. Eldredge, “Punctuated Equilibria: An Alternative to Phyletic Gradualism”, *Models in Paleobiology*, ed. J. M. Schopf (San Francisco: Freeman, Cooper and Company, 1972), 85-115.

¹¹ David John Chalmers, *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory* (New York: Oxford University Press, 1997), 118, 140, 270.

¹² Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (New York: Oxford University Press, 1976), 10-20, 354.

¹³ Behe, *Darwin's Black Box: the Biochemical Challenge to Evolution*, 201-245; Phillip E. Johnson, *Darwin on Trial* (Washington, D.C., Lanham, MD: Regnery Gateway; Distributed to the trade by National Book Network, 1991), 20.

mutasyon, genetik sürüklenme, gen akışı ve doğal seçim gibi mekanizmaları temel almaktadır. Bu nedenle bazı bilim insanları, evrimsel biyolojinin teorik çerçevesinin genişletilmesi gerektiğini ifade ederken bir kısmı da mevcut teorinin yeterli olduğunu düşünmektedir. Tartışmalar, evrimsel süreçleri açıklamada hangi mekanizmaların ne kadar önemli olduğu ve evrim teorisinin kapsamının nasıl olması gerektiği üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁴

Gezegennemizde evrimin ilk olarak nasıl başladığı konusunda herhangi bir kanıtın olmadığını itiraf eden Richard Dawkins, evrenin ve canlılığın kökeni hakkındaki tüm açıklama sorumluluğunun doğal seçim kavramının üzerine yüklendiğini dile getirmektedir.¹⁵ Her ne kadar Dawkins bu bilinmezliği ateist bir perspektifle yorumlasa da bilimsel paradigmaların metafizik sorulara her zaman tatmin edici cevaplar üretmediği açıktır. Dolayısıyla kâinatın başlangıcına ve canlıların oluşumuna dair sorulara tatmin edici ve tutarlı bir cevap için Kur'an'ın sunduğu yaratılış anlayışının iyice anlaşılmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Aslında Darwin, evrimi yeryüzündeki biyolojik-canlı çeşitliliğini açıklamak için bir yönüyle ilahî yaratılışın “inşâ” boyutunu tesadüfî süreçlere havale etmek şeklinde bir öneri olarak ortaya atmıştır. Ancak bu öneri, bir taraftan hayattaki hareketliliğin arka planındaki kanunlara ve sebeplere ulûhiyet atfederken sonradan bir Yaratıcının olmadığı sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda “tevhid” anlayışının sunduğu yaratılış ve mahiyeti anlaşılmadan, evrimci görüşün sunduğu delillerin sınırlılığı anlaşılamaz.

Yaratılış anlayışı, kâinatın ve canlıların, Yaratıcının iradesi, ilmi ve kudreti sonucu bir bilinçle oluştuğunu belirtmektedir. Kur'an'daki yaratılış kavramı, tesadüfî süreçlerin aksine, evrende bir düzen, denge, hikmet ve amaç içeren bir yaratış tarzını ortaya koymaktadır. Özellikle Haşr suresi 24. ayetin ihtiva ettiği Allah'ın yaratıcı sıfatları (Hâlik, Bâri', Musavvir) ve yaratış safhaları, hem klasik, modern hem de teistik evrimci anlayışın temel tezlerini tartışmaya açık hale getiren teolojik bir bakış açısı sunmaktadır. “Hâlik, Bâri', Musavvir” isimleri, Allah'ın yaratıcı fiillerinin hem planlılık, ölçülülük ve hikmete dayalı oluşunu hem de her varlığı özgün suretlerle yaratmasını vurgulamaktadır. Bu açıdan bakıldığında yaratılış, rastlantısal süreçlerin işleyişine indirgenemez. Nitekim “Musavvir” isminin işaret ettiği biçim ve farklılaştırma, biyolojik çeşitliliğin salt mutasyon ve doğal seçimle açıklanmasını sorunlu kılmaktadır. Aynı şekilde “Hâlik” isminin “takdir etme ve ölçülü yaratma” anlamı da tesadüfîlik tezlerini aşan bir teleolojik zemin sunmaktadır. Dolayısıyla evrim anlayışlarıyla Kur'an'ın yaratılış tasviri arasında ciddi bir uyumsuzluk görülmektedir. Benzer şekilde teistik evrim yaklaşımları yaratılışı ilahî irade ile evrimsel süreçlerin senteziyle yorumlarken, ayette vurgulanan doğrudan kudret ve irade merkezli yaratma fiilleri, ilahî tasarrufun tabîî mekanizmalara indirgenmesini problemlili hale getirmektedir. Dolayısıyla Haşr sûresi 24. ayet, yalnızca materyalist evrim yorumlarının değil yaratılışı tamamen evrimsel mekanizmalarla açıklamaya çalışan teistik modellerin de Kur'anî teolojiyle bağdaşamayacağına işaret etmektedir.

Söz konusu hususlar doğrultusunda, evrim-din-bilim ekseninde konuyu yeniden ele almak yerine, ilgili tartışmayı daha önce çalışmalara havale ederek, bu çalışmada Haşr

¹⁴ Kevin Laland vd., “Does Evolutionary Theory Need a Rethink?”, *Nature* 514/7521 (2014), 161-164.

¹⁵ Richard Dawkins, *The Greatest Show on Earth* (Londra: Free Press, 2009), 199-200.

Suresi'nin 24. ayeti ekseninde, yaratılışın detayları incelenecektir. Bununla birlikte, evrim teorisinin temel dinamiklerine ve dayanaklarına vurgu yapılarak, ilahî yaratılışın temel prensipleri ortaya konulacaktır. Yaptığımız literatür taramasında, Haşr suresinin 24. ayeti bağlamında yaratılışı ele alan herhangi bir çalışmaya rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Bu çalışma, evrim teorisine karşı bilimsel bir alternatif sunma iddiasında değildir. Ancak Kur'an'ın yaratılış tasvirlerini teolojik bir perspektifle analiz ederek, karşılaştırmalı epistemolojik bir diyalog önermektedir. Karşılaştırmalı analiz metoduyla "teolojik" ve "bilimsel söylemler", kendi ontolojik-ampirik zeminlerinde kıyaslanacak ve indirgemeci yaklaşımlardan kaçınılacaktır. Ayrıca konuyu incelemedeki amacımız, evrim teorisini evrimci görüşün canlıların oluşumu hakkındaki iddialarının, Kur'an'daki yaratılış modeliyle uyumadığına dair alternatif bir okuma önermektir. Söz konusu uyumsuzluk, günümüzde ortaya çıkan bilimin çıkmazları ile metafizik ve insan aklının gerçekliği anlama metodolojisini yeniden ele alma ihtiyacını doğurmaktadır. Bu anlamda çalışmamızın temel amacı, Kur'an'da Allah'ın yaratış tarzlarını ve safhalarını ele almaktır. Bu vesileyle bilimsel paradigmlar, metafizik ve insan aklının gerçekliği anlama ihtiyacına katkı sunmayı amaçlamaktadır.¹⁶

1. Kâinatın/Varlığın Yaratılışı

Kur'an'a göre yaratılış, Vacibu'l-Vücûd olan Yaratıcı tarafından bütün mümkünatı, yani canlı cansız bütün eşyayı ve varlığı yaratmayı kapsamaktadır. Kur'an'da ilk yaratılışın ayrıntıları hakkında net bir bilgiye rastlanmamakta¹⁷ ancak kâinatın yaratılışı ve safhaları hakkında genel bilgiler verilmektedir.¹⁸ Söz konusu ayetler, "Kur'an'da "gökler ve yer" diye ifade edilen evrenin başlangıçta bir bütün, tek bir kütle olduğunu ve daha sonra münferit nebula, galaksi ve güneş sistemlerine ve bunlardan da giderek yıldızlara, gezegenlere ve onların uydularına dönüştüğü yolundaki bugün hemen hemen bütün astrofizikçilerin paylaştığı görüşü şaşırtıcı bir biçimde doğrulamaktadır".¹⁹

Kâinatın yaratılışına dair Allah'ın ilmini, iradesini, kudretini ve hikmetini yansıtan Kur'an ayetlerine baktığımızda²⁰ şu temel noktalara vurgu yapıldığını görmekteyiz. Birincisi, Yüce Allah'ın her şeyi yoktan var etmesidir. Yani Allah, kâinatı yaratırken hiçbir şeye ihtiyaç duymadan ve onu benzersiz/örneksiz bir şekilde yaratmıştır. Bu aynı zamanda kâinatı yaratmada Yüce Allah'ın mutlak güç ve iradeye sahip olduğuna işaret etmektedir. İkincisi, Allah'ın gökleri ve yeri bitişik bir noktadan ayırarak yaratmasıdır. Bu bilgi, modern bilimin ifade etmiş olduğu "büyük patlama" teorisinin yorumuyla ilişkilendirilebilir. Üçüncüsü, Allah evreni hikmetle ve bir denge üzerine yaratmasıdır. Kur'an ayetlerinde, Allah'ın hikmetle evrende bir düzen tasarladığı ifade edilmektedir. Dördüncüsü Allah'ın, gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki her şeyi, "devir veya dönem olarak yorumlanan" altı gün içinde yaratmasıdır. Beşincisi, göğün yedi kat olarak, katmanlar halinde düzenlenerek yaratılmasıdır. Altıncısı, Kur'an'da Allah'ın yaratılışının bir türü olarak karanlık ve

¹⁶ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 71.

¹⁷ el-Enbiyâ 21/30: "İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?".

¹⁸ Kâf 50/38: "Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı."

¹⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak - Cahit Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 651.

²⁰ Bk. el-Bakara 2/22, 29, 117; el-Enbiyâ 21/30; el-En'âm 6/1, 73; el-Mülk 67/3; Yûnus, 10/3.

aydınlığın yaratılmasıdır. Yedincisi ise, göklerde ve yerdeki her şeyin insan için yani insanın yaşamasına uygun bir şekilde yaratılmasıdır.

Kur'an, kâinatın yaratılışını Allah'ın mutlak ilim, irade, kudret ve hikmeti ile meydana gelen bir olay olarak anlatırken, diğer taraftan bunun tesadüfe dayalı bir süreç olmadığını vurgulamaktadır. Kur'an'da bahsedilen, kâinattaki düzen ve intizam gibi onun işleyiş ve ayrıntılarına bakıldığında, yaratılışın Allah'ın "Ol" emriyle gerçekleştiği ve bunun mucizevi bir olay olduğu anlatılır. Ayetlerdeki söz konusu ifadeler ise, tevhit anlayışı üzerinden insanın Allah'ın büyüklüğünü anlaması ve O'na iman etmesi çağrısıdır.

Hadislerde de kâinatın yaratılışına dair Kur'an ayetleri ile paralel bir içeriğin varlığı söz konusudur. Yeni Müslüman olmuş Yemenli bir grubun, Peygamber efendimize "yaratılışın başlangıcı hakkında sordukları soruya karşılık Resûlullah (s.a.s): "Bidayette Allah vardı, O'ndan önce başka bir şey yoktu. O'nun Arş'ı suyun üzerinde bulunuyordu. Sonra gökleri ve yeri yarattı. Sonra zikir (denen kader defterinde ebede kadar cereyan edecek) her şeyi yazdı."²¹ cevabını vermiştir. Başka bir rivayette ise, "Mahlûkat yaratılmadan önce Rabbimiz nerede idi?" diye sorulmuş, O da: "el-'Amâ'da idi. (Ahmed İbnu Hanbel dedi ki: "Yezid şunu söyledi: "el-'Amâ: "Allah'la birlikte başka bir şey yoktu" demektir.") Ne altında ne de üstünde hava vardı. Arşını su üzerinde yarattı" cevabını vermiştir.²²

Kur'an dışındaki literatüre baktığımızda hem teolojik hem de modern bilimlere ait yaratılışın başlangıcına dair bazı yorumların birbirleriyle örtüştüğünü söyleyebiliriz. Kaynaklarda, bir nevi Kur'an'daki yaratılışa dair kozmolojik bir yorum olarak, öncelikle Allah'ın ilk olarak bir "öz"ü (cevher) yaratmaya başladığına vurgu yapılmaktadır. Ardından fiziksel dönüşümün buhar, sıvı ve yoğunlaşma evrelerinden geçerek, köpük ve katı maddelerin oluştuğu ifade edilmektedir. Yani bu süreçten sonra yedi kat halinde göklerin, yerin ve her ikisinin içindekilerin yaratılması meydana gelmiş olmaktadır.²³ Kozmoloji ve güneş sistemi ile ilgili teorilerden esinlenerek yapılan açıklamalara baktığımızda ise Modern bilimde, evrenin güneş sistemi ve diğer astronomik varlıkların fiziksel analizler üzerinden anlaşılmasına yönelik bir yaklaşımın söz konusu olduğunu görmekteyiz.²⁴

2. Canlı Varlıkların Yaratılışı

Kâinatın yaratılışından sonra, canlı varlıkların yaratılışı nasıl olmuştur/olmaktadır? sorusu doğrultusunda Kur'an ayetlerine baktığımızda, bu konuda kesin ve açıklayıcı ifadeler görmekteyiz. Kur'an'da canlı varlıkların, özellikle insanın yaratılışını anlatan birçok ayet göze çarpmaktadır. Toprak gibi, bitkiler ve hayvanlar, melekler ve cinler, ruhsal varlıklarla birlikte insan türü, hepsi ayrı ayrı yaratılmış nesne ve türlerdir. Yaratma eyleminin zirve noktasını teşkil eden insanın yaratılışını, kâinatın yaratılış sürecinin bir devamı olarak düşünmek mümkündür. Çünkü kâinatın ana ham maddesi olarak yaratılan toprak, ilk

²¹ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2001), 67, 74; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bali, 1395), 4/3946.

²² Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 4/3108.

²³ "Cenâb-ı Hakkın arşı, su hükmünde olan şu esîr maddesi üzerinde imiş. Esîr maddesi yaratıldıktan sonra, Sâni'in ilk icadlarının tecellisine merkez olmuştur. Yani esîri halk ettikten sonra, cevâhir-i ferde kalb etmiştir. Sonra bir kısmını kesif kılmış ve bu kesif kısımdan, meskûn olmak üzere yedi küre yaratmıştır. Arz, bunlardandır": Said Nursî, *İşârâtü'l-İ'caz fi Mezânni'l-İcâz*, çev. Abdülmecid Nursî (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 237.

²⁴ Mohammed Basil Altaie, "Modern Kozmoloji ve İslam Kelâmında Yaratma ve Kişisel Yaratıcı", çev. İbrahim Çetintaş, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2011), 191.

insanın da temel maddesi olarak belirtilmektedir.”²⁵ Ya da genel olarak insanın balçıktan yaratıldığı ifade edilir.”²⁶ Başka ayetlerde ise, insanın çamurdan (süzülmüş) bir özden yaratıldığı²⁷ ifade edilerek insan yaratılışın ham maddesi olan toprağın başka bir aşamasına işaret edilmektedir.²⁸

Toprak aşamasından sonra insan nesli, sperm ve yumurtanın birleşimiyle ortaya çıkan “nutfe” ile devam etmiştir.²⁹ Bazı ayetlerde insanın önce topraktan ve sonraki aşamaları olan nutfe, alaka ve mudğadan yaratıldığı belirtilir.³⁰ Bazı müfessirler ise ayetlerde geçen insanın bir nutfeden yaratıldığı gerçeğinin, ilk insan olan Âdem (as) için de geçerli olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü nutfe de söz konusu balçıktan hâsıl olmuştur.³¹ Bir damla su/nutfe aşamasından sonra, Kur’an’da insanın anne karnındaki yaratılış aşamaları detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.³² Mü’minun suresi 13-14. ayetlerinde ise yaratılış döngüsü bütün safhaları ile anlatılmaktadır.

İnsanın yaratılışındaki en önemli aşama ise ona ruhun üflenmesidir. Bu aşama, insanın maddi varlığının yanına manevi boyutun eklenmesi aşamasıdır. Ayet-i kerimede, “*Ona belirli bir biçim verip de ruhumdan üflediğim zaman ona secde edin!*”³³ şeklinde, bu durum ifade edilmektedir. Muhammed Esed’e (ö. 1992) göre, “Allah’ın insana ruhumdan üflemesi ifadesi, kuşkusuz ona hayat, bilinç ve duyarlık yani, bir can bahşettiğini dile getiren mecazî bir ifadedir.”³⁴

Darwin’in döneminde yaşamın kökeni önemli bir araştırma alanıydı. Felix Pouchet, yaşamın aniden maddeden oluştuğu düşüncesinin aksine onu Tanrı’ya bağlayarak materyalist ve dönüşümcü görüşleri eleştirmiştir. Fransız Bilimler Akademisi’nin ödülünü kazanan Louis Pasteur ise deneyleriyle, mikroorganizmaların cansız maddeden kendiliğinden oluşmasının imkansız olduğunu kanıtlamıştı. Pasteur, sterilize edilmiş besin maddeleri kullanarak, canlıların ancak canlılardan türeyebileceğini göstermiş ve böylece abiyojenez teorisinin gerçeği yansıtmadığını ispat etmiştir.³⁵

Allah, insan gibi evrendeki tüm canlı türlerinin de hikmetle yaratıldığını ve yeryüzüne yerleştirildiğini haber vermektedir.³⁶ Kur’an’da, yeryüzünde bir düzen içerisinde canlıların çoğalması ve yaşamın devam etmesi için canlı varlıkların çiftler halinde yaratıldığı ayrıca belirtilmektedir.³⁷ Bu durum, canlı ya da cansız bütün varlıklar; yani insanlar, hayvanlar ve

²⁵ Âl-i İmrân 3/59.

²⁶ el-Hicr 15/26, 33; Geniş bilgi için bk. Esed, *Kur’an Mesajı*, 517.

²⁷ el-Mü’minûn 23/12.

²⁸ Yaşar Nuri Öztürk, “Kur’an’da İnsan Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 7.

²⁹ Geniş bilgi için bk. Yusuf Ağıuş, “İnsanın ‘Nutfe’ ve ‘Alak’tan Yaratıldığını İfade Eden Ayetlerin Mana ve Mesajı”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 3/5 (2013), 90-119.

³⁰ Âl-i İmrân 3/59; en-Nahl 16/4; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; Fâtır 35/11; el-Mü’min 40/67; er-Rûm 30/20; el-Mürselât 77/20.

³¹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4/4112.

³² el-Mü’minûn 23/13-14.

³³ el-Hicr 15/29.

³⁴ Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, 518.

³⁵ F. Raulin-Cerceau, “Historical Review of the Origin of Life and Astrobiology”, *Origins Genesis, Evolution and Diversity of Life*, ed. Joseph Seckbach (New York: Kluwer Academic Publishers, 2004), 6/20.

³⁶ el-Bakara 2/22.

³⁷ Yâsîn 36/36; ez-Zâriyât 51/60.

bitkilerdeki iki cins anlamındaki çift kutupluluğa işaretir.³⁸ Aynı zamanda, yeryüzündeki tüm canlıların, kâinattaki (gökler-yeryüzü-içindekiler) düzenin bir parçası olarak insanlar için yaratıldığı haber verilmektedir.³⁹ Yeri ve gökleri, insan ve diğer canlılar için hikmetle yarattığını bildiren Allah, canlıların yaratılışı ile yer ve gök arasında mükemmel bir uyum ve ilişki yaratmıştır.⁴⁰ Netice olarak, Kur'an'da canlıların yaratılışının hem fiziki/biyolojik hem de metafizik boyutlara sahip olduğu ve bu yaratılışın amacı ise Allah'a kulluk ve O'nun büyüklüğü olarak anlaşılması gerekmektedir.⁴¹ Ayrıca, yaşamın kendiliğinden 3.5 milyar ya da 4.1 milyar yıl önce başladığı şeklindeki sözde kanıtlara karşın, yaşamın nasıl başladığına dair hiçbir bilimsel kanıtın olmadığı da ifade edilmektedir.⁴²

3. Yaratılış İfade Eden Terimler Bağlamında Allah'ın Yaratış Tarzı

Kur'an'da "yaratılış" ile ilgili birçok ifade geçmektedir. Kur'an'da geçen "halk" (خلق), "ber" (برء), "sevr" (صور), "zer" (زرع), "ibdâ" (إبداع), "fatr" (فطر), "sun" (صنع), "inşâ" (إنشاء), "ihdâs" (إحداث), "icâd" (إيجاد), "tasvîr" (تصوير), "tekvîn" (تكوين), "ihtirâ" (اختراع), "ca'l" (جعل) gibi ifade çeşitliliği, Allah'ın ilmi, iradesi, hikmeti ve kudreti açısından yaratma tarzını dile getiren ifadelerdir.

"Halaka" fiili, iki ayrı anlama sahip bir kelimedir. Birincisi, yaratmak, yoktan var etmek, bir şeyden bir şey yaratmak, eşsiz olarak ve yoktan var etmek, yaratmayı başlatmak; ikincisi bir şeye şekil vermek, şekillendirmek, doğru dürüst planlamak, bir şeyi ölçmek ya da o şeyin ölçüsünü, oranını belirlemek, bir şeyin nitelik ve niceliğini takdir etmek (belirlemek) anlamlarına gelmektedir.⁴³ Başka bir ifadeye göre bu kelime, "bir şeyi, ortaya çıkarmadan önce takdir etmek, ölçmek, planlamak demektir."⁴⁴ Bu anlamda "bir işi oranlı, ölçülü ve âhenkli biçimde yapmak" manasından hareket ederek "Halik", planlı ve amaçlı (bir anlamda suurlu) bir şekilde yaratan, diye tanımlanmaktadır.⁴⁵

"Halaka", Kur'an'da Allah'ın yaratma fiilini ifade eden temel kelimelerden biridir.⁴⁶ Özellikle Allah'ın, varlığı yoktan var etme kudretini açıklamak için kullanılır.⁴⁷ Burada geçen "halaka" fiili, Allah'ın dışında hiçbir varlığın yaratma gücüne sahip olmadığını ifade eder. Yukarıda işaret ettiğimiz ayetlerden de anlaşılacağı üzere, "halaka" fiili Allah'ın başka hiçbir şeye ihtiyaç duymadan bir şeyden bir şey yaratmak ve doğrudan yoktan var etmek özelliğini taşımaktadır. İkincisi, Allah'ın söz konusu yaratma fiilinde hikmet, tamamlayıcı bir unsur

³⁸ Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, 901.

³⁹ el-Bakara 2/29.

⁴⁰ el-Ankebût 29/44; İbrâhîm 14/32.

⁴¹ el-Bakara 2/21.

⁴² Kauffman Stuart, *At Home in the Universe, the Search for Laws of Self-Organization and Complexity* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 18.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 359.

⁴⁴ Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, *el-Muhtâr min sîhâhi'l-luğa* (Kahire: Darü Nur Sabah, 1934), 1/146.

⁴⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Okyânusü'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*, çev. Asım Efendi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 4/900; Bekir Topaloğlu, "Hâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/303.

⁴⁶ el-Bakara 2/117; en-Nisâ 4/1; el-En'âm 6/1; en-Nahl 16/4; ez-Zümer 39/62; er-Rahmân 55/15.

⁴⁷ İlk sözlüklerde "Halaka" fiilinin her iki anlama geldiğine dair geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/324.

olarak yer almaktadır. Çünkü Allah, yarattığı her şeyi hikmetle düzenlemektedir. Evrendeki her şey, yani yer-gök ve içindeki her şey bir uyum, denge ve düzen ile yaratılmıştır.⁴⁸ Üçüncüsü ise Allah'ın yaratma eylemi bir defaya mahsus olmayan süreklilik arz eden bir eylemdir.⁴⁹ Bu fiil, Allah'ın başlangıçta doğrudan bir şeyi yoktan var edişiyile birlikte evrenin ve tüm canlıların yaratılışına da işaret eden ve mevcut olan her şeyi içine alacak genişlikte bir eylem ve alanı kapsamaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla bu fiile dayalı “yaratmanın/halk'ın”, Allah'ın âlem ile ilişkisinde tecelli ve tezahür eden O'nun bütün isim ve sıfatlarını kapsayan temel bir kavram olduğunu ifade etmek mümkündür.⁵¹

Yaratmayı ifade eden ikinci kelime olan “berâe”, bir şeyden arınmak, kurtulmak ve aklanmak; ayrıcalıklı hale gelmek, özgür ve emniyetli olmak; (hastalıktan) iyileşmek; bir şeyden uzaklaşmak ve kirli işlere bulaşmamak anlamlarına gelmektedir. Master olarak da hoşlanılmayan şeyden uzak durmak manasındadır.⁵² “Berâe”, yaratmak ve düzenlemek anlamında kullanılır. Dolayısıyla, Allah'ın (cc) varlığı/eşyayı hiçbir örnek veya suret olmaksızın yaratmasını, yarattığı varlıkların düzgün ve eksiksiz oluşumunu ifade eder.⁵³

Allah'ın yaratışındaki mükemmelliği, yani hem işlevsel hem de şekilsel mükemmelliği ve eksiksizliği ifade eden “berâe” kelimesi, öncelikle kusursuz yaratmayı ifade eder. Çünkü Allah'ın yaratmasında hata, kusur vb. hiçbir eksiklik yoktur. O'nun eseri olan varlıklar tam, düzgün ve birbiriyle uyumludur.⁵⁴ Allah, varlıkların hepsini yaratmış ve bunların her özelliğini, kendine özgü bir biçim ve işleve sahip olarak ve onları eksiksiz bir şekilde yerine getirebilecekleri yetenek ve ayrıcalıklarla yaratmıştır.⁵⁵

Yaratmayı ifade eden üçüncü kelime olan “savvera” ise, sözlükte “bir şeye şekil vermek, özellik vermek, kesmek, onu biçimlendirmek, bir şeye yönelmek, onu eğmek” anlamındadır.⁵⁶ Rağib el-İsfahânî (ö. 1108) tarafından bu kelime “hacimli varlıkların (a'yân) şekillendiği ve başkalarından ayrılıp özellik kazandığı şey” diye tanımlanmıştır. Süretin duyularla ve akılla algılanan olmak üzere ikiye ayrıldığını belirten el-İsfahânî'ye göre suret/şekil, birincisi gözle görülen maddî nesnelerden ibaret olup herkes tarafından müşahade edilen; ikincisi mânevî özellikler olup akıl ve sezgiler yoluyla anlaşılan ve âlim kimselerce idrak edilen bir kategoridir. Dolayısıyla Kur'an'da Allah'a nispet edilen tasvir fiilleri her iki özelliği de kapsamaktadır.⁵⁷

Kur'an'da özellikle “şekil vermek” veya “biçimlendirmek” anlamında geçen “savvera” ifadesinin, geçtiği ayetler⁵⁸, insanın Allah tarafından benzersiz ve kendine özgü bir tasarımla yaratıldığını anlatır. Ancak bu yaratmanın, varlıkların sadece dışsal olarak değil aynı zamanda yapısal özelliklerini de kapsadığı ifade edilmektedir.⁵⁹

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/6; el-En'âm 6/73.

⁴⁹ el-Hicr 15/86; Yâsîn 36/81; er-Rahmân 55/29.

⁵⁰ Mustafa Ünver, “Kur'an'da Yaratma Konulu Bir Kavram: 'Haleqa'”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 497.

⁵¹ Topaloğlu, “Hâlik”, 15/303; Ünver, “Haleqa”, 497.

⁵² İsfahânî, *Müfredât*, 138; Firûzabâdî, *Kâmûsî'l-muhît*, 1/34.

⁵³ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, ed. Abdullah Ali Faris (Beyrut: Darü Sadr, ts.), 1/31.

⁵⁴ el-Mülk 67/3.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/5230.

⁵⁶ Firûzabâdî, *Kâmûsî'l-muhît*, 2/1027.

⁵⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 606.

⁵⁸ *Diyanet Vakfı Meali* (23 Şubat 2025), et-Tegâbün 64/3; el-İnfîtâr 82/8.

⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Musavvir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/241.

Kur'an'da doğrudan geçmeyen ancak yaratılışı ifade eden kelimelerden biri de "ibdâ"dır. Ayrıca Allah'ın yaratma ve evreni var etme gücünü ifade eden bazı ayetler, ibdâ kavramına işaret etmektedir.⁶⁰ Bu kelime sözlükte, "yapmak, inşa etmek, ihdas etmek; başlamak, ilk olmak" anlamlarındadır. Master olarak Allah'a dayandırıldığında "bir şeyi bir örneği olmadan yaratmak" ve "alete, maddeye, zamana ve mekâna bağlı kalmadan bir şeye varlık kazandırmak" demektir.⁶¹ Bunun zıttı ise, daha önce var olan bir örneğe dayanarak yaratmaktır.⁶² Aynı kökten gelen el-Bedî ise Allah'ın isimlerindendir.⁶³ Dolayısıyla Allah'ın yaratması, mucizevi bir şekilde yaratmak, yani bir şeyin hem nesnesini hem de şeklini mükemmel tamam olarak yaratmak anlamına gelir.⁶⁴ Allah, gökleri ve yeri yaratırken hiçbir örnek veya modele ihtiyaç duymamış, tamamen kendi kudretiyle var etmiştir.⁶⁵ Dolayısıyla bu kelime, Allah'ın yaratma fiilinin sıradan bir işleminden çok öte olduğunu, fiilin gerçekleşme anı dışında da sıfatın hak edildiğini ifade eder. Yani, ibdâ fiilinin Allah'a ait bir özellik olduğunu gösterir.⁶⁶

Bir başka ifade olan "zer" kelimesinin, yaratmak anlamında "ber" kelimesi ile eş anlamlı olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷ Ancak bu kelime daha çok "yaratarak çoğaltmak" anlamının ön planda olduğu söylenebilir. Kur'an'da geçen "zera'e" kelimesi, "serpmek, yaymak, çoğaltmak ve üretmek" anlamlarına gelir. Bu kelime, el-Mülk 67/24, el-Mü'minûn 23/79 ve el-En'âm 6/136 gibi ayetlerde, Allah'ın insanları ve diğer varlıkları yaratarak yeryüzüne yayması, çoğaltması anlamında kullanılmıştır.⁶⁸ "Yarılmak" anlamında olan "fatr" ise Allah'a nispet edildiğinde "varlığı yaratarak ortaya çıkarmak" demektir.⁶⁹ Bu ayete göre "fetara" Allah'ın gökleri, yeri ve tüm düzeni ilk kez yaratması anlamında kullanılır. Allah'ın her şeyi başlangıçtan yaratma ve varlıkları bir düzen ve hikmet içinde yerleştirme fiilini ifade eder. Bu kelimedenden gelen fitrat ise Allah'ın, insanın özünde yarattığı O'nu tanıma yeteneği veya O'na iman etme yetisi" gibi anlamlara gelir.⁷⁰ Bu anlamla Allah, insanın içsel yapısındaki kanun ve evrende geçerli olan kanunların Allah tarafından yaratıldığı ve bunların (herhangi bir fiziksel, biyolojik özellikler) birbirleriyle bir uyum ve düzen içerisinde olduğu söylenebilir.

Yaratılışı ifade eden bir başka kelime olan "sun" kelimesi ise, sözlükte "iş yapmak, işlemek, sanatlı ve ustalıklı iş yapıp meydana getirmek" demektir.⁷¹ Sun' kökünden türeyen Sâni', Allah veya Hâlik lafzı yerine kullanılmaktadır. Neş' kelimesinden türeyen "inşâ"

⁶⁰ el-Bakara 2/117; Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mü'cemü'l-müfrehres li elfâz'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Darü'l-Hadis, 1945), 2/133.

⁶¹ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa, es-Sihah*, thk. Mahmud Ferec el-Ukde-Muhammed Abdülhalîm Hafâcî (Kahire: Matâbiu sübü'lî'l-Arab., ts.); İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*; İsfahânî, *Müfredât*, 124.

⁶² Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1981), 4/27.

⁶³ el-Bakara 2/117.

⁶⁴ Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma* (Ankara: Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 121; İsmail Koçak, "İbn Sînâ'nın İbdâ' Nazariyesi Etrafında Yoktan Yaratma Tartışması", *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/63 (2022), 586.

⁶⁵ el-Bakara 2/117.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/27.

⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/79.

⁶⁸ Şükrü Aydın, *Kur'an'ı Anlamak* (Ankara: Bilay Yayınları, 2022), 96-97.

⁶⁹ el-En'âm 6/14; eş-Şûrâ 42/11.

⁷⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 800.

⁷¹ İsfahânî, *Müfredât*, 600.

kelimesi ise “yaratmaya başlamak” anlamına gelmektedir.⁷² İsfahânî, bu kelimenin sözlük anlamının canlanmak, hayat bulmak, büyüüp gelişmek, gençlik çağına girmek manasında olduğunu ve bu kökten türeyen inşâ kelimesinin ise, bir şeyi icat etmek ve yetiştirmek anlamında canlılar için kullanıldığını belirtmektedir.⁷³ Ancak ayetlerde hem bulutların yaratılışı hem de ahiret hayatının yaratılışı için de kullanılmaktadır.⁷⁴ Hem inşâ hem de sun’, yaratılacak yeni vücutların veya eşyanın mevcut bir ham maddeden/eşyadan yaratılma anlamını ihtiva etmektedir. Yüce Allah’ın ilim ve hikmetiyle, isimlerinin tecellisini göstermek için kâinattaki unsurları sanatlı bir şekilde işleyip çeşitli varlıklara dönüştürmesi, O’nun yaratıcı kudretinin bir göstergesidir. Örneğin, topraktan bitkilerin, bitkilerden de meyvelerin yaratılması bu duruma açık bir örnektir. Kâinatta en sık görülen yaratma biçimi, bu tür bir inşâ ve farklılaştırma sürecidir. Her bahar mevsiminde, bu ilahi sanatın sayısız örneklerini gözlemek mümkündür. Bu süreç, Allah’ın yaratıcılığının ve düzenleyiciliğinin eşsiz bir tezahürüdür.⁷⁵

“İhdâs”, “yokken sonradan meydana gelmek, var olmak, vuku bulmak,” manasındaki “hadese” kökünden türemiştir. Terim olarak ihdâs, zamanla ilişkili olarak daha önce var olmayan bir şeyi ortaya çıkarmak, bir şeyi yok iken var etmek, zaman içinde var etmek, anlamlarına gelmektedir.⁷⁶ “İcâd” kelimesi de Allah’ın bir şeyi yoktan var etmesi anlamında gelmektedir.⁷⁷ İcâd daha çok kâinatın yaratılışı için kullanılan ve “örneksiz yaratmak/varlık vermek,” anlamındadır.⁷⁸ Sözlükte “meydana gelmek, vuku bulmak, var olmak”⁷⁹ anlamındaki “kevn” kökünden gelen “Tekvin” Allah’ın sıfatıdır. Allah’ın sıfatı olarak tekvin, “var olan bir maddeden varlığı meydana getirmek, oluşturmak, yaratmak, icat etmek” anlamındadır.⁸⁰ Buradaki yaratmanın “bir şeyi maddî bir asıdan icat etmek” şeklinde yani, madde ve olaylara bağlı olarak zaman içinde var edilmesi olarak tanımlandığı da ifade edilmiştir.⁸¹ Ancak başka bir rivayette, birçok kelimcının tekvininin “İbdâ” manasında, yani bir şeyi yoktan yaratmak anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.⁸² “İhtirâ” kelimesi de “yarmak, yırtmak, parçalamak” anlamında olup Allah’a isnat edildiğinde “yaratmak, yeni bir şey ortaya çıkarmak, inşa etmek” anlamına gelmektedir.⁸³ Kur’an’da Allah’ın yaratma tarzını açıklayan bir başka ifade ise “ca” kelimesidir.⁸⁴ Bu kelime de “var etmek, bir şey yapmak, icat etmek, bir şeyden başka bir şey meydana getirmek, bir nesnenin durumunu

⁷² İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, 1/170.

⁷³ İsfahânî, *Müfredât*, 1059.

⁷⁴ er-Ra’d 13/12; el-Vâkıa 56/61.

⁷⁵ Said Nursî, *Lema’lar* (İstanbul: Envâr Neşriyat, 2015), 291.

⁷⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rîfât*, ed. Muhammed Sıddık Minşevi (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983), 1/11.

⁷⁷ Said el-Hûrî eş-Şertûnî, *Akrebü’l-mevârid fî fuşâhi’l-‘Arabiyye ve ş-şevârid* (Kûm: Mektebetü’l-Ayetullah el-Azm el-Maraşi el-Necefi, 1983), 2/1428.

⁷⁸ Şertûnî, *Akrebü’l-mevârid*, 2/1043.

⁷⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 944.

⁸⁰ Çağrı, “Yaratma”, 43/332.

⁸¹ Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rîfât*, 33.

⁸² Çağrı, “Yaratma”, 43/332.

⁸³ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, tâcü’l-lügati ve sihâhü’l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Atar (Beyrut: Dârü’l-İlm, 1990); İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, 8/69.

⁸⁴ el-Enbiyâ 21/30; ez-Zümer 39/6.

değiştirmek” anlamlarını içermektedir.⁸⁵ Ayetlerde geçen “ca’l” fiili, “meydana getirmek, var etmek” anlamında kullanılmıştır. Burada Allah’ın yaratma sürecinde suyu bir temel unsur olarak kullanarak her canlıyı var ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca yaratılış aşamalarından söz edilirken “ca’l” kelimesinin, “bir şeyin durumunu değiştirme” anlamına da geldiği görülmektedir.

4. Başlangıçta Yoktan Yaratma ile Var Olan Bir Şeyden Sonradan Yaratma

Kur’an’da Allah’ın yaratış tarzını ifade eden kavramların çeşitliliği, Allah’ın yaratma fiilinin farklı boyutlarını anlamamıza imkân tanır. İki kategoride ele alabileceğimiz bu kavramlar, birincisi, ihtirâ’/ibdâ’, yani yoktan ve başlangıçta yaratmadır. İkincisi ise inşâ ve sanat, yani var olan bir şeyden yaratma, sonradan tekrar yaratmadır. Canlı varlıkların yaratılışlarına dair kanunların mahiyetinin anlaşılabilmesi, öncelikle bu iki kategorinin anlaşılmasına bağlıdır. “Halk” ve “Tekvin” kavramları anlamları itibarıyla her iki kategoriyle de ilişkilidir.

Birinci kategoride ele alabileceğimiz “halk, ibdâ’, ihtirâ’, fatr, ihdâs, îcâd ve tekvin” kelimeleri, Allah’ın yaratmasının tamamen benzersiz, örneksiz ve yoktan var etme gücünü ifade ederler. Allah’ın bir şeyi yoktan var etmesi, öncesi olmayan bir varlığı bir başlangıç ile varlık sahnesine çıkarmasını ifade etmektedir. Bu yaratma tarzı, Allah’ın mutlak yaratıcı gücünü, yani hiçbir örnek ya da modele ihtiyaç duymadan her şeyi yoktan var etme kudretini ifade eder.

İkinci kategoride ele alabileceğimiz “halk, ber’, inşâ, tasvir, ca’l, sun’ ve zer’” kelimeleri ise, mevcut olan bir maddeden, potansiyelden veya temelden yeni bir varlık veya yapının meydana gelmesini sağlama anlamını ifade ederler. Bu yaratma tarzı, Allah’ın varlıkları bir düzen içinde yeniden biçimlendirme, şekillendirme ve mükemmelleştirme süreçlerini içermektedir. Bu da yaratılışın dinamik, sürekli ve mükemmel bir şekilde oluştuğuna işaret eder. Allah’ın bu iki kategorideki yaratma tarzları, birbirleriyle bütünlük arz eder. İhtirâ’/ibdâ’, sadece Allah tarafından oluşturulan yaratmanın başlangıç şartlarını ve onların yoktan var edilme kudretini ifade ederken; inşâ/san’at ise, yaratılışın devam eden düzenleme ve aşamalandırma süreçlerini ifade eder.

Kur’an’da geçen bu iki yaratma tarzını, Allah’ın yaratıcı isim ve sıfatlarının tezahürü olarak anlamak mümkündür. Allah’ın yaratma tarzı, sadece başlangıçta yoktan yaratma ile sınırlı bir yaratma olmayıp, yaratılışın sürekliliği ve hikmeti ile evrendeki dengeyi ve düzeni içeren ayrıntılı, mucizevî, anında ve kolayca, eşi ve benzeri olmayan, her detayında hikmet barındıran bir tarzdır. Bu, evrenin hem başlangıçta hem de devamında Allah’ın ilim, irade, hikmet ve kudretinin tezahürü olduğunu açıkça göstermektedir.

5. Haşr Suresinde Yaratılışın Keyfiyeti: Üç Safha

Kur’an’da, ihtirâ’ ve inşâ kapsamında yaratılışın mahiyeti ve safhaları belîğ bir tarzda Allah’ın isim ve sıfatları üzerinden sunulmaktadır. Allah ile kâinat ilişkisine baktığımızda, bütün varlık ve mahiyeti, Allah’ın isim ve sıfatlarına dayanmaktadır.⁸⁶ Bu anlamda Haşr suresi 24. ayeti, öncesindeki iki ayetle birlikte okuduğumuzda söz konusu isim ve sıfatların en çok burada bir araya geldiğini görmekteyiz:

⁸⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 232.

⁸⁶ Said Nursî, *Sözler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 861.

“O öyle **Allah**’dır ki, O’ndan başka ilâh yoktur! Gaybı ve şehâdeti (gizli olanı ve görüneni) hakkıyla bilen (**Âlim**)dir. O, **Rahmân**’dır, **Rahîm**’dir (22). O öyle **Allah**’dır ki O’ndan başka ilâh yoktur! (O,) **Melik**’tir, **Kuddûs**’tur, **Selâm**’dır, **Mü’min**’dir, **Müheymin**’dir, **Azîz**’dir, **Cebbâr**’dır, **Mütekebbir**’dir. Allah, (onların) ortak koşmakta oldukları şeylerden pek münezzehtir (**Sübhan**) (23). O, Allah **Hâlik**, **Bâri**’, **Müsavvir**’dir. En güzel isimler O’nundur. Göklerde ve yerde ne varsa, O’nu tesbîh eder. Ve O, **Azîz**, **Hakîm**’dir (24).”

Bu son üç ayet, Allah’ın isimlerinin bu kadar yoğun ve ardışık bir şekilde bir arada zikredildiği Kur’an’daki en özet pasajdır. En fazla isim ve sıfatın bir arada zikredildiği bu üç ayette toplam 16 farklı isim zikredilmektedir. Ayrıca “el-Esmaü’l-hüsna”nın özeti niteliğinde olan bu isimler Allah’ın ilmi, kudreti, yaratıcı sıfatları, rahmeti, izzeti vb. özelliklerini bir arada sunmaktadır. Diğer surelerde bu dağılımı görememekteyiz. Başka surelerde Allah’ın isimleri zikredilse de bu üç ayetteki kadar ismin bir arada geçtiği başka bir pasaj bulunmaz. Bakara 255. ayet olan Ayetü’l-Kürsî de Allah’ın isim ve sıfatlarının güçlü bir şekilde açıklandığı bir ayettir. Ancak burada geçen isimler sayıca daha azdır. Yine Allah’ın rahmeti ve nimetlerinin anlatıldığı Rahman suresinde ve özellikle Allah’ın birliğini vurgulayan İhlas suresinde isimler buradaki gibi toplu halde geçmez.⁸⁷

Yaratılışın üç farklı safhasının anlatıldığı son ayette, ilk olarak, varlığın bir oran ve ölçüye göre tanzim/takdir edilerek yaratılması söz konusudur. İkinci olarak, örneksiz ve emsalsiz bir tarzda yokluktan varlık meydana çıkarılması ve üçüncü olarak da varlığa suret ve renk açısından farklı biçim ve şekiller verilmesi safhaları söz konusudur.

a. Birinci Safha: “Halik olan Allah”

Ulûhiyet ve rububiyet tecellisinin en çok temerküz ettiği isim Allah’ın Hâlik ismidir.⁸⁸ Yaratmanın bütün boyutlarını içine alan en kapsayıcı ifade olarak Kur’an’da türevleriyle birlikte 250’den fazla sayıda geçmektedir.⁸⁹ Bu isim ölçme, değerlendirme, takdir etme, bir benzeri ve örneği olmaksızın yaratma anlamındadır. Bu anlamların yanında şekil verme, dönüştürme anlamlarını da ihtiva ettiği Kur’an’ın ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁹⁰

Hâlik ismi, halk mastarından türemiş ism-i faildir. Hallak ise, mübalağa ve tekerrür ifade eden ism-i faildir, yani “çokça ve devamlı olarak mükemmel bir şekilde takdir edip yaratan” anlamına gelmektedir.⁹¹ Yaratılışın genel bir ifadesi olarak el-Hâlik ismi, “yaratanların en güzeli”, “takdir ve tasvir edenlerin en mükemmeli”, “mukayese olmadan, benzersiz, örneksiz yaratan”, “çokça ve devamlı olarak yaratan” anlamlarını tazammun eden bir isimdir.⁹² Bu

⁸⁷ Bu ayetlerle alakalı, “Sabah ve akşam namazlarından sonra kim üç kere “Eûzu billâhi’s semî’l-alimi mine’ş-şeytânî’r-racîm”, deyip *Ḥaşr* sûresinin son üç âyetini okursa Allah, 70 bin meleği ona eşlik ettirir” şeklinde hadis rivayeti söz konusudur. Bu rivayetin zayıf olduğu belirtilse de zikrettiğimiz hususlarla birlikte düşündüğümüzde söz konusu hadisin anlam açısından sahih olduğuna dair kalbî bir tatmin vermektedir. Geniş bilgi için bk. Halil Kaya, “*Ḥaşr Sûresinin Son Ayetlerinin Fazileti İle İlgili Rivâyetlerin Tahlili*”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2022), 334.

⁸⁸ Mehmet Kubat, *Kur’an’da Tevhid* (İstanbul: Beka Yayınları, 2019), 542.

⁸⁹ Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-müfreh*, 241.

⁹⁰ el-Mâide 5/110.

⁹¹ İsfahânî, *Müfredât*, 359-360.

⁹² el-Bakara 2/117; el-En’âm 6/1, 102; en-Nahl 16/17; el-Mü’minûn 23/14; Yâsîn 36/81; ez-Zümer 39/6; el-Alak 96/1-2.

anlamda Hâlik ismi, “kendisine ibadet edilen ve kendisinden başka ibadete layık kimse olmayan ve tek yaratıcı” anlamını da taşımaktadır.⁹³

Ferrâ el-Begâvî (ö. 516/1122), Zümer, 39/6. ayete dayanarak Hâlik isminin, mukaddir ve mukallib anlamında olduğunu, yani bir şeyi takdir edip değerlendiren belli bir ölçü nispetinde düzenleyip başka bir şeye dönüştüren anlamında olduğunu söylemektedir.⁹⁴ Seyyid Kutub (ö. 1966)’a göre Hâlik, öze ilişkin kararı ve takdiri yapandır.⁹⁵ Elmalılı’ya göre de yaratmak tabir edilen halk fiili, iki mana ifade eder. Birincisi, takdir etmek, yani bütün açıklığı ile eşyanın miktar ve derecelerini tayin etmektir. Bu da onun eşya arasındaki miktar ve derecesini tamamıyla bilmek demektir. İkincisi ise, hiçbir asıl ve örneği yokken bir şeye varlık vermek, onu icat etmektir.⁹⁶

b. İkinci Safha: “Bâri’ Olan Allah”

Ber’ kökünden türemiş olduğu takdirde Bâri’, “yaratan, maddesi ve modeli olmadan icat eden; sıfatlarında yaratılmışlara benzemekten berî olan; farklılıklarına rağmen evrenin bütün parçalarını âhenksizlik ve düzensizlikten uzak olarak meydana getiren; hiçbir borç ve zimmet altında bulunmayan, bütün nimetleri bir lutuf olarak veren” mânalarını taşır. “Bery” kökünden türemiş olduğu takdirde ise, “yaratılmışları sağlıklı ve dengeli hale koyan” anlamına gelir.⁹⁷ Bâri’ ifadesi, Allah’ın sıfatıdır ve varlığı yoktan var eden anlamındadır.⁹⁸ Taberî (ö. 310/923)’ye göre bu sıfat, “var eden ve kudretiyle bir şeyi türeten, ortaya çıkaran, icat eden” demektir.⁹⁹ Beydavî (ö. 685/1286)’ye göre de Barî’, “yapıcı/yapan, yani var eden” manasındadır.¹⁰⁰ Lisânu’l- ‘Arab’ta geçtiği üzere, bu kelimede ihtisas vardır ve cansız varlıklar için nadiren kullanılmakla birlikte, canlı varlıklar için kullanılır. Genel olarak yer ve gökler, yani cansız varlıklar için de halaka kelimesi kullanılır.¹⁰¹

Bâri’, Yüce Allah’ın Hâlik ismiyle takdir edip var olmasını istediği şeyi, fiiliyatta türetip var edendir. Çünkü Allah’tan başka hiçbir varlık, bir şeyi takdir edip düzenleyerek onu var etme ve gerçekleştirme gücüne sahip değildir.¹⁰² Begavî’ye göre de Bâri’, görünen varlıkları yokluktan türetip ortaya çıkaran ve inşa eden demektir.¹⁰³ Başka bir yoruma göre bu isim, “tenfiz edip vücuda getiren” anlamındadır. Yani, takdir edilen bir varlığı kararlaştırıp fiiliyata geçirmektedir.¹⁰⁴ Elmalılı ise Bari’ isminin temiz, yani yarattıklarını tertemiz ve muhkem bir ölçü ve kanun ile irade edip, birbirlerinden farklı özelliklerle yaratan anlamında olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵

⁹³ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi’u’l-beyân an tevîli’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. A. Muhsin et-Türkî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2001), 7/269.

⁹⁴ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü’t-tenzil fi tefsiri’l-Kur’ân*, ed. Hâlid Abdurrahman el-Ak - Mervan Süvâr (Beyrut: Darü İbnü Hazm, 2002), 1301.

⁹⁵ Seyyid Kutub, *Fî zilâli’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’ş-Şuruk, 1412), 14/399.

⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/527.

⁹⁷ Bekir Topaloğlu, “Bârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992), 5/73.

⁹⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 138.

⁹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/268.

¹⁰⁰ Şadi Eren, *Muhtasar Beydavi Tefsiri* (İstanbul: Selsebil, 2011), 4/367.

¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, 1/30.

¹⁰² Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrül’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selame (Beyrut: Darü Tayyibetin li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, ts.), 8/107.

¹⁰³ Begavî, *Meâlimü’t-tenzil*, 1301.

¹⁰⁴ Kutub, *Fî zilâli’l-Kur’ân*, 14/399.

¹⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/527.

Bâri', hem "cevherde hem de arazda" sağlam bir yaratış ile yaratmaktadır.¹⁰⁶ Cevher, "asıl/öz" anlamına gelen ve mantık, felsefe ile kelâmda kullanılan bir terimdir. Kendi başına var olan, değişmeyen, daima bir yüklem konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlığı ifade eder. Bu kullanımıyla cevher, "bir şeyin kökeni, tabii oluşumu veya yapısı, nesnelerin meydana getirildiği madde, doğal cins ve türler anlamına gelmektedir. Kısaca cevher, madde; araz ise maddenin özellikleri demektir. Mesela demir bir maddedir, onun sertliği ise arazdır. Gümüş bir maddedir, beyazlığı ise onun için arazdır."¹⁰⁷ Bu noktada, eğer yaratılanlara önyargılardan uzak ve insafı bir göz ve akıl ile yaklaşırsak, atom parçacıklarının hareketlerinin bir sonucu olarak rastgele ortaya çıktığı iddia edilen kuvvet ve sûretlerin, türlerin cevherini/özlerini meydana getiremeyeceği açıktır. Zerrelere hareketinden meydana geldiği iddia edilen kuvvet, şekil ve görünüm, sonradan ortaya çıkan arazlar olmaları hasebiyle türlerdeki cevheri ya da öze dayalı farklılıkları veya aykırılıkları teşkil edemez. Kısaca araz, cevher olamaz. Yani, bizzat bir varlığın özü/cevheri olmayan ve daha sonra ortaya çıkan bir özellik olarak çıkan şeyler, varlığın veya eşyanın özü, esası, fıtratı olamaz. Ayrıca türleri ve türlerin alt guruplarını birbirinden ayıran bütün özelliklerin, 'adem-i sırf diye tabir edilen mutlak yokluktan var edildiklerini göz önüne aldığımızda¹⁰⁸ varlığın hem cevherini hem arazını yaratan Allah'tır. Bu durumda söz konusu sıfat, teolojik bağlamda bir düzen fikrini temellendirmektedir.

c. Üçüncü Safha: "Müsavvir Olan Allah"

Musavvir, varlığı dilediği gibi var eden ona şekil ve renk veren manasındadır. Yaratmanın bu üçüncü aşamasında Allah, varlığa belirli bir form veren, model haline getirip yaratandır. Varlığı kademeli olarak değiştirerek/geliştirerek var eden ve yaratıklara son şekli ve her birine has özelliklerini veren, onları birbirinden farklılaştırıp yaratandır. Kısaca, murad edilen son için uygun görülen belirli formu, şekli veya rengi verendir. Bu, yaratılışın gözle görülür aşamasının tamamlanmasıdır. Artık bu aşamayla birlikte bir gayeye, hikmete ve faydaya matuf tekâmül gerçekleşmektedir.¹⁰⁹

İbn Kesir'e (ö.774/1373) göre Musavvir, "bütün formlara ve görüntülere şekil veren"dir ve bu anlamda." ayette geçen "istediği şekilde seni terkip eden"¹¹⁰ ifadesinin de buna işaret olduğu ifade edilmektedir.¹¹¹ Beğavî, "önce yaratılış ortaya konuluyor sonra var ediliyor sonra da tasviri yapılıyor" diyerek, Musavvir isminin, varlıkları birbirlerinden ayırt eden ve alametlerle şekillendiren manasında olduğunu ifade etmektedir.¹¹²

Seyyid Kutub'a göre, Musavvir, "şekil veren" demektir ve ayette geçen önceki iki sıfatla ilgilidir. Dolayısıyla, her şeye kendine özgü kimliğini ve kişiliğini kazandıran temel özellikler ve belirtiler veren bir anlam taşır. Birbiriyle bağlantılı ve aralarında ince farklar bulunan bu sıfatların ayette peş peşe sıralanması, insanın kalbini harekete geçirip duyarlılık kazanmasını sağlamak içindir. Böylece, Allah'ın bir varlığı yaratma ve ortaya çıkarma süreci, insanın düşüncesine uygun şekilde aşamalı olarak izlenebilsin diye tasvir edilmiştir. Ancak

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 1/30.

¹⁰⁷ İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/450.

¹⁰⁸ Said Nursî, *Muhâkemat* (İstanbul: rnk Neşriyat, 2008), 135.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/268.

¹¹⁰ el-İnfîtâr 82/7-8.

¹¹¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*, 8/107.

¹¹² Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1301.

gerçek âlemde bu tür aşamalar veya adımlar söz konusu değildir. Bu sıfatların anlamları hakkında bildiklerimiz ise onların sınırsız gerçekliğini tam olarak yansıtmaz. Bunu yalnızca Allah bilir. Bizler sadece bu sıfatların etkilerinin bir kısmını öğrenebiliyoruz. İşte, bu sınırlı bilginiz, az olan gücümüz ve imkânlarımızla onları anlamaya çalışıyoruz.¹¹³

Elmalılı ise, bazı ayetleri¹¹⁴ delil getirerek Allah'ın Musavvir isminin, eşya ve canlıların şekillerini ve durumlarını takdir ederek, irade ettiği şekilde var ederek tasvir eden anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre, “suret, varlığın kendisiyle nakışlanıp diğer suretlerden ayrıldığı şeydir.”¹¹⁵ Bu da iki kısımdır. Birinci kısım, hissedilen surettir; Örneğin, görülen bir hayvanın sureti gibi, bunu hem sıradan insanlar hem de seçkinler, hatta birçok hayvan bile algılayabilir. İkinci kısım ise akıl yoluyla kavranan surettir; bunu her insan değil, yalnızca seçkinler anlayabilir.¹¹⁶

Yaratılacak şeyin bütün ayrıntılarını bilip takdir eden, yani bir anlamda projelendiren Hâlik, onu fiilen meydana getiren Bâri' ve kendine has özelliklerini veren Musavvir isimleri arasındaki ilişki ve anlam farklılığına dair Mevdûdî'nin söyledikleri meseleyi özetler niteliktedir. “Birincisi ‘halk’, yani planı çizmek, takdir etmek. Tıpkı bir mühendisin binayı yapmadan önce binanın maksada uygun kullanılacak şekil ve özelliklerde bir modelini çizmesi gibi. İkincisi, ‘ber’” yani kısımlara ayırmak, parçalamak, yırtmak demektir. Hâlik olan Allah için, çizdiği modeli bölüm bölüm meydana getirdiğinden dolayı, “Bâri” sıfatı kullanılmıştır. Âdeti bir mühendisin önce kendi zihninde bir model çizip, bu modele göre araziye ölçmesi, üzerinde hesaplar yapması, temeller kazıp, duvarlar örmesi ve binanın inşaatını tedricen tamamlaması gibi. Üçüncüsü ise “tasvir”, yani şekil vermektir. Burada, Allah'ın her şeye son şeklini vermesinden bahsediliyor. Musavvir olan sadece Allah'tır. O her cinse, her cüz'e ve her ferde benzersiz şekil vermiş ve hiçbir modeli aynen tekrarlamamıştır.”¹¹⁷

Buraya kadar bahsedilen üç yaratılış safhasını özetleyecek olursak, varlığın yaratılması ya yokluktan ya da birleşim yoluyla, yani çeşitli unsurların ve nesnelerin bir araya getirilmesiyle gerçekleşir. Eğer biz, bu safhaların tamamının tek bir ilah tarafından meydana getirildiğini kabul ediyorsak, bu durumda zorunlu olarak o ilahın her şeyi kuşatan bir ilme ve her şeye gücü yeten bir kudrete sahip olduğunu da kabul etmiş oluruz. Dolayısıyla, O'nun ilminde suretleri ve zihinsel varlıkları bulunan nesnelere dış bir varlık vermek, yani “ilmî varlığı haricî varlığa” dönüştürmek ve yokluktan çıkarıp görünür bir şekil vermek, bir kibrit çakmak ya da gözle görülmeyen bir yazıyı ortaya çıkarmak için üzerine bir madde sürmek veya fotoğraf merceğindeki şekilleri kâğıda aktarmak gibi son derece kolay bir işlemdir. Allah, bilgisi dahilinde planları, programları ve manevi ölçüleri belirlenmiş olan varlıkları, “ol” emriyle¹¹⁸ görünürdeki yokluktan varlık alanına çıkarmaktadır. Bu şekildeki yaratılış, Yüce Allah'ın “Hâlik” ve “Bâri” sıfatlarıyla, ayette ifade edilen ilk iki aşamada varlıkları meydana getirmesidir; yani ihtira (benzersiz yaratma)

¹¹³ Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, 14/399.

¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/6; el-İnfîtâr 7-8.

¹¹⁵ el-A'râf 7/11.

¹¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/527.

¹¹⁷ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 6/226.

¹¹⁸ Yâsîn 36/82.

işlemidir. Diğer bir boyut olan inşa tarzındaki Allah'ın yaratması, hiçlikten veya yokluktan değil, mevcut unsurlardan ve çevredeki diğer varlıklardan bir araya getirme şeklinde gerçekleşir. Bu, ayette belirtilen yaratmanın üçüncü aşamasına işaret eder. Yüce Allah'ın emrindeki zerrelere, O'nun belirlediği ölçü ve ilmî kurallar çerçevesinde, her şeyi kuşatan kudretinin kanunlarıyla ve temas ettikleri diğer çeşitli varlıkların etkisiyle, Allah'ın kuvveti, kanunu ve memurları olarak bir araya gelir ve varlığı şekillendirirler. Bu zerrelere, bir canlının bedenini oluşturmak üzere, ilmî bir düzen ve takdir edilmiş bir ölçüye göre, manevi bir kalıp görevi gören belirli bir miktar ve şekil içine yerleşir ve orada sabitlenirler.¹¹⁹

Kısaca ihtira', her tür varlık için belirlenmiş özel nitelik ve nicelikleri ortaya çıkaran ve o türe özgü kabiliyet, yetenek ve ruhsal özelliklerine uygun bir vücudun verilmesidir. İnşa ise, belirlenmiş miktar ve ölçüde uygun bir şekil, renk ve kokunun verilmesidir. Bu nedenle, akli açıdan dışarıdan bakıldığında üç aşamada meydana getirilen tüm varlıklarda, yaratmanın her iki boyutu, yani ihtira' ve inşâ boyutları da görülür: Örneğin, bir insanın yüz hatları, yani yüzündeki organlar ve uzuvlar, bir kalıp veya model olarak öncekilere ve sonrakilere benzer; bu yüzden insanın temel yapısının oluşturulması inşadır, ihtira' değildir. Ancak, diğer insanlara hiç benzemeyen kendine özgü yüz kimliği, sesi, kokusu ve parmak izi açısından insanın yaratılışı ihtira'dır. Yani, benzersiz ve modelsiz bir şekilde, hiçten yaratılmaktadır. Dolayısıyla, inşa tarzı yaratma gibi, ihtira' tarzı yaratma da günümüzde sürekli olarak devam etmektedir. Bu, ilk varlıkların yaratılmasıyla sona ermiş ve bitmiş bir yaratma biçimi değildir.¹²⁰

Varlıkların yaratılışını yalnızca sebeplere bağlamak akıl dışılıktır. Allah'ı tanımayan ve varlıkların ardındaki olağanüstü düzeni fark edemeyen kişiler, olağanüstü bir Yaratıcıyı kabul etmemekten kaynaklanan bir zorunluluk ve çaresizlik içinde, zerrelere ya da atom altı parçacıkların hareketlerinin arkasındaki yasaları ve sebepleri olağanüstü bir şekilde yüceltme eğilimindedirler. Tüm bilim dalları, her şeyin bir ilme dayandığını ifade ederken, yeni var oluşların arkasındaki gerçek gücün şüursuz sebepler olabileceğini ve hayalde cisimleştirilmiş bir fikirden ibaret olan tabiatın, varlıkların oluşum kaynağı olabileceğini söylemek ve kâinattaki eşsiz güzelliği ve sanatı tesadüflere havale etmek, gerçeklikten uzak bir iddiadır.¹²¹ Çünkü Allah her bir varlığı, ilmi ve iradesiyle yokluktan yaratmakta, hikmetiyle sanatlı bir şekilde icat etmekte ve şekil vermektedir:

“Birbirinin misli ve aynı veya az farklı ve birbirine benzeyen mahsur ve mahdud yumurta ve yumurtacıklardan ve nutfedenilen su katrelerinden o hadsiz hayvanların yüz binler çeşit tarzlarda ve birer mu'cize-i hikmet mâhiyetinde bulunan suretlerini, gayet muntazam ve muvazeneli ve hatasız bir hey'ette açmak ve fethetmek öyle parlak bir hakikattir ki, hayvanlar adedince senetler, deliller o hakikati tenvir eder.”¹²²

Netice olarak O, eşsiz kudretiyle varlıkları yoktan var eden/takdir eden (Hâlik), ona kusursuz bir uyum ve ölçü veren (Bâri') ve onlara bir estetik, güzellik, özgün suret kazandıran (Musavvir) ve bu sıfatlarıyla “en güzel isimler”in gerçek sahibi” olduğunu ortaya koymaktadır.

¹¹⁹ Said Nursî, *Şuâlar* (İstanbul: Envâr Neşriyat, 2014), 49.

¹²⁰ <http://www.sorularlarisale.com/makale/21873/>. Erişim tarihi: 13. Ocak 2025.

¹²¹ Nursî, *Muhâkemat*, 135.

¹²² Said Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (İstanbul: rnk Neşriyat, 2008), 423.

Ayetin sonraki bölümü, yukarıda zikrettiğimiz önceki kısmın bir sonuç cümlesi gibidir: “En güzel isimler O’nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O’nu tesbîh eder. O Aziz ve Hakîm’dir”. Yani, Allah en güzel isimlerin sahibidir ve her şey O’na boyun eğip tesbîh etmektedir.¹²³ Çünkü O, her şeyin sahibi ve yöneticisidir; mutlak güç ve hikmet sahibidir. Ayetin “en güzel isimler O’nundur” ile devam etmesi, güneşten zerreye kadar her bir canlının ve kâinattaki her bir varlığın ancak O’nun isimlerinin mührünü taşıdığının ifadesidir. Çünkü “en güzel isimler”, Yüce Allah’ın onlarla kendisini, fiillerinin birer unvanı olarak isimlendirdiği isimlerdir.¹²⁴ Ayrıca bu isimler, müminlerin üzerinde derinlemesine düşünerek, kendilerini bu mesajların rehberliğine ve yönlendirmelerine göre şekillendirmeyi amaçladıkları niteliklerdir.¹²⁵ Ayette zikredilen yaratma halleri, Allah’ın mutlak güç sahibi (العزیز) ve her işinde hikmetli (الحكيم) olduğunu gösterir. Dolayısıyla ayetin devamındaki “Göklerdeki ve yerdeki her şey O’nu tesbîh eder” ifadesi, Allah’ın bu sıfatlarına yönelik bir sonucu ortaya koymaktadır. Yani, Allah’ın kudreti ve hikmeti o kadar yücedir ki, yarattığı her şey O’nu tesbîh eder ve O’nun büyüklüğünü tasdik eder. Böylece ayetin bu kısmı, önceki ifadelerle bağlantılı olarak Allah’ın varlığına, birliğine ve mutlak hâkimiyetine işaret etmektedir. Allah’ın mutlak güç sahibi ve her hükmü hikmetli olduğu vurgulanarak, O’nun yarattıklarında hiçbir eksiklik veya rastgelelik olmadığı hatırlatılır.

Genel olarak surenin, özel olarak da ayetin bu isimlerle son bulması hem surenin hem de ayetin bağlamını/kontekstini oluşturmada yardımcı olabilir. Sure, Müslümanlar, Yahudi kabileler ve münafıkların davranışlarını konu edinirken, son ayette söz konusu isimlerin zikredilmesi, esasında bir uyarı ve dikkat çekmedir. Haşr suresi, özellikle Allah’ın ilmi, iradesi, kudreti, hükmü ve yaratma sıfatlarını vurgular. Surede, dolaylı olarak Allah’ın iradesinin evrendeki her şeye hâkim olduğu ve hiçbir varlığın O’nun hükmüne karşı koyamayacağı anlatılmaktadır. Allah’ın yaratıcı sıfatları olan Hâlik, Bâri’, Musavvir isimleri zikredildikten sonra, “Azîz” ismi bu yaratılışın altında yatan kudreti vurgulamaktadır. Bu anlamda “Azîz”, Allah’ın düşmanlarına karşı üstünlüğünü ve hükümlerliğini teyit eder. Allah, yaratma gücüyle üstünlüğünü ortaya koyar ve yaratılmış hiçbir varlık da O’nun izzetine denk değildir. “Hakim” ismi ise Allah’ın hem hükmünde hem de yaratışında hikmetli olduğunu vurgular ve olayların arkasındaki derin ve mükemmel düzeni ifade eder. Ayrıca bu isim, yaratılışın rastgele ve tesadüfî bir şekilde değil, derin bir hikmetle gerçekleştiğini ifade eder. Evrendeki düzen, varlıkların uyumu ve her birine verilmiş özel görevler, Allah’ın hikmetinin bir tezahürüdür.¹²⁶

Sonuç

Haşr Suresi 24. ayetin perspektifinden bakıldığında, Kur’an’ın yaratılış felsefesi ile yaratılışın tesadüfî süreçler üzerinden ortaya çıktığına dair geliştirilen söylemler arasında bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. Kur’an, yaratılışı kasıtlı, amaçlı ve ilahi bir fiil ve bir tasarım olarak tanımlamaktadır. Yaratıcı olarak Allah, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve hikmetle her şeyi planlamaktadır. Bu anlayış, biyolojik çeşitlilik ve karmaşıklığın

¹²³ Geniş bilgi için bk. Celil Kiraz, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah’ı Tesbîh Etmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 309-342.

¹²⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/269.

¹²⁵ Kutub, *Fi zilâli’l-Kur’an*, 14/399.

¹²⁶ Bk. Ahmet Özdemir, *el-Esmatü’l Hüsnâ Bağlamında Kur’an Sureleri* (Konya: Hüner Yayınevi, 2019), 286.

önceden belirlenmiş bir amaç olmaksızın rastgele mutasyonlar ve doğal seçim yoluyla ortaya çıktığını varsayan evrim görüşünün ilkelerini yanlışlamaktadır.

Bilimsel çalışmalarındaki evrim teorisine yönelik eleştiriler, fosil kayıtlarındaki boşlukların, karmaşık biyolojik yapıların kademeli olarak bir rastlantı sonucu evrimleşmesinin mümkün olmadığını ve mutasyonların faydalı özellikler üretmedeki sınırlılıklarını vurgulamaktadırlar. Bu eleştirilen noktalar Allah'ın Hâlik, Bâri' ve Musavvir gibi sıfat ve niteliklerinin, her şeyi varlığa getirmedeki sistematik ve kapsamlı bir süreci vurgulaması ile yani amaçlı ve düzenli bir yaratılışa dair Kur'an'daki yaratılış anlayışı ile uyushmaktadır.

Kur'an'ın anlatımları özellikle yaratılışta gözetilen uyum ve dengeyi vurgulamaktadır. Varoluşun tüm yönleriyle ilahi irade ve ilme dayandığını belirtmektedir. Kur'an'ın, evrende gözlemlenen düzen ve uyuma dair ifadeleri ile evrimsel açıklamalarda ifade edilen rastgelelik birbirleriyle örtüşmediği gibi, evrendeki tüm göstergelerin her şeye gücü yeten bir Yaratıcıyı gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Evrimsel anlayış, canlıların adaptasyonu ve değişimi için farklı mekanizmalar ileri sürerken, yaşamın kökeni ve bilincin nasıl ortaya çıktığı, doğadaki uyumun nasıl meydana geldiği soruları, açıklama getirmekte zorlandığı sorulardır. Buna karşın Kur'anî bütünlüğün, materyalist ve indirgemeci yorumların sınırlarını aşan ve yaratılış üzerine tutarlı bir perspektif sunduğunu söyleyebiliriz.

Yaratılış ve evrime dair tartışma, bilimsel bulguların teolojik bakış açılarıyla birleştirildiği dengeli bir yaklaşımı gerektirir. Aksi takdirde her iki bakış açısı birbirinin alternatifi olarak ortada kalmaktadır. Kuran'daki açıklamalar, yaratılışta bir amaç, tasarım ve ilahi hikmeti vurgular ve yaşamın kökeni, bilinç ve doğadaki uyum gibi materyalist teorilerin ele almakta zorlandığı sorulara da çeşitli yanıtlar sunmaktadır. Bu tartışmayı ilerletmek mümkündür ancak bilimsel araştırmalara da değer veren inanç temelli bir yaklaşımı esas almak gerekmektedir. Bu şekilde, varoluşa dair derin boşluklar gibi fizik ve metafizik bakış açıları arasındaki boşluklar da kapatılabilir.

Kaynakça | References

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mü'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Darü'l-Hadis, 1945.
- Abdulhamit, Muhammed Muhyiddin. *el-Muhtâr min sıhâhi'l-luğa*. Kahire: Darü Nur Sabah, 1934.
- Ağkuş, Yusuf. “İnsanın ‘Nutfe’ ve ‘Alak’tan Yaratıldığını İfade Eden Ayetlerin Mana ve Mesajı”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 3/5 (2013), 90-119.
- Altaie, Mohammed Basil. “Modern Kozmoloji ve İslam Kelâmında Yaratma ve Kişisel Yaratıcı”. çev. İbrahim Çetintaş. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2011), 175-204.
- Atay, Hüseyin. *Farabi ve İbn Sina’ya Göre Yaratma*. Ankara: Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Axe, Douglas. *Undeniable: How Biology Confirms Our Intuition That Life Is Designed*. New York: HarperOne, 2016.
- Aydın, Şükrü. *Kur’an’ı Anlamak*. Ankara: Bilay Yayınları, 2022.
- Behe, Michael J. *Darwin’s Black Box: the Biochemical Challenge to Evolution*. New York: Free Press, 2006.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dârü Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Meâlimü’t-tenzîl fî tefsîri'l-Kur’ân*. ed. Hâlid Abdurrahman el-Ak - Mervan Süvâr. Beyrut: Darü İbnu Hazm, 2002.
- Chalmers, David John. *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Champbell, Neil A. - Reece, Jane B. *Biyoloji*. çev. Ertunç Gündüz - İsmail Türkan. Ankara: Palme Yayıncılık, 9. Baskı, 2013.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta’rîfât*. ed. Muhammed Sıddık Minşevi. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh, tâcu'l-luğati ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Atar. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm, 1990.
- Çağrıci, Mustafa. “Yaratma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/324-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Öner Ünalın. Onur Yayınları, 2002.
- Darwin, Charles. *Türlerin kökeni*. çev. Öner Ünalın. İstanbul: Alfa Yayınları, Beşinci basım., 2018.
- Dawkins, Richard. *The Selfish Gene*. New York: Oxford University Press, 30. Baskı, 1976.
- Dembski, William A. - Ewert, Winston. *The Design Inference: Eliminating Chance Through Small Probabilities*. Seattle: Discovery Institute, 2023.
- Demirsoy, Ali. *Evrin, Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu*. İstanbul: Asikitap, 2017.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Baskı., 1979.
- Eren, Şadi. *Muhtasar Beydavi Tefsiri*. İstanbul: Selsebil, 2. Baskı, 2011.

- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak - Cahit Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. İbrahim İvaz Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Darü ihyai't-Türasî'l-Arabi, 2001.
- F. Raulin-Cerceau. "Historical Review of the Origin of Life and Astrobiology". *Origins Genesis, Evolution and Diversity of Life*. ed. Joseph Seckbach. New York: Kluwer Academic Publishers, 2004.
- Fîrûzâbâdî. *Kamûsü'l-muhît*. ed. E. Muhammed eş-Şâmî - Z. Cabir Ahmed. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Fîrûzâbâdî. *el-Okyanusu'l-basit fi tercemeti'l-kamusi'l-muhit: Kâmüsu'l-muhit tercümesi*. çev. Mütercim Asım Efendi: Yayına hazırlayanlar Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gould, S. J. - Eldredge, N. "Punctuated Equilibria: An Alternative to Phyletic Gradualism". *Models in Paleobiology*. ed. J. M. Schopf. 85-115. San Francisco: Freeman, Cooper and Company, 1972.
- Gould, Stephen Jay. *The Panda's Thumb: More Reflections in Natural History*. Newyork: W. W. Norton & Company, Incorporated, 1st ed., 1992.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selame. 8 Cilt. Beyrut: Darü Tayyibetin li'n-Neşri ve't-Tevzi, ts.
- İbn Manzûr. *Lisanü'l-Arab*. ed. Abdullah Ali Faris. Beyrut: Darü Sadr, ts.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Johnson, Phillip E. *Darwin on Trial*. Washington, D.C., Lanham, MD: Regnery Gateway; Distributed to the trade by National Book Network, 1991.
- Kaya, Halil. "Haşr Sûresinin Son Ayetlerinin Fazileti İle İlgili Rivâyetlerin Tahlili". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2022), 305-340. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.1163178>
- Kimura, Motoo. *The Neutral Theory of Molecular Evolution*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2005.
- Kiraz, Celil. "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 309-342.
- Koçak, İsmail. "İbn Sînâ'nın İbdâ' Nazariyesi Etrafında Yoktan Yaratma Tartışması". *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/63 (2022), 579-602. <https://doi.org/10.15745/da.1190002>
- Kubat, Mehmet. *Kur'an'da Tevhid*. İstanbul: Beka Yayınları, ts.
- Kuhn, Thomas Samuel - Hacking, Ian. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago press, 4th edition, 2012.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/450-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü's-Şuruk, 1412.
- Laland, Kevin vd. "Does Evolutionary Theory Need a Rethink?". *Nature* 514/7521 (2014), 161-164. <https://doi.org/10.1038/514161a>
- Lynch, Michael. *The Origins of Genome Architecture*. Sunderland: Sinauer Associates, 2007.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhimü'l Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

- Nagel, Thomas. *Mind and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Almost Certainly False*. New York: Oxford University Press, 2012.
- Nursî, Said. *İşârâtü'l-İ'caz fî Mezânî'l-Îcâz*. çev. Abdülmecid Nursî. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Nursî, Said. *Lema'lar*. İstanbul: Envâr Neşriyat, 10. Basım, 2015.
- Nursî, Said. *Muhâkemat*. İstanbul: rnk Neşriyat, 3. Basım, 2008.
- Nursî, Said. *Sözler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Nursî, Said. *Şuâlar*. İstanbul: Envâr Neşriyat, 9. Basım, 2014.
- Nursî, Said. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: rnk Neşriyat, 3. Basım, 2008.
- Özdemir, Ahmet. *el-Esmaü'l Hüсна Bağlamında Kur'an Sureleri*. Konya: Hüner Yayınevi, 2019.
- Öztürk, Yaşar Nuri. "Kur'an'da İnsan Kavramı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 1-15.
- Popper, Karl R. *Objective Knowledge: an Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Râzî, Fahrreddîn. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1981.
- Stuart, Kauffman. *At Home in the Universe, the Search for Laws of Self-Organization and Complexity*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Şertûnî, Said el-Hûrî. *Akrebü'l-mevârid fî fuşâhi'l-'Arabiyye ve's-şevârid*. Kûm: Mektebetü'l-Ayetullah el-Azm el-Maraşı el-Necefi, 1983.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an tevîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. A. Muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bali, 2. Basım, 1395.
- Topaloğlu, Bekir. "Bârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/73. İstanbul, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. "Hâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/303-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Topaloğlu, Bekir. "Musavvir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/241. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ünver, Mustafa. "Kur'an'da Yaratma Konulu Bir Kavram: 'Haleqa'". *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 497-511.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 10. Basım, 2016.